

ANALIZA ŽENSKIH DŽAMIJA U SVIJETU I U BOSNI I HERCEGOVINI U KONTEKSTU NOVOOSNOVANIH DŽAMIJA SAMO ZA ŽENE NA ZAPADU

Sumeja LJEVAKOVIĆ-SUBAŠIĆ

UDK 726.2:305-055.2(100)

316.66-055.2:28-1(497.6)

DOI: <http://dx.doi.org/10.26340/muallim.v18i72.1618>

SAŽETAK: U ovom radu prikazana je kratka analiza mjesta i uloge žena u džamijama u vrijeme Vjerovjesnika, s.a.v.s., kao i njihovo mjesto i uloga u džamijama danas. Analiziranjem odnosa prema ženama i njihovog položaja u džamiji u radu se nastoje prikazati razlozi nastanka i funkcionisanja džamija otvorenih samo za žene na Zapadu i onih koje godinama postoje na Istoku, a kroz koje se nastoje legitimizirati ove prve. Nadalje, ovaj rad će nastojati da, u kontekstu otvaranja ženskih džamija na Zapadu, osvjetli okolnosti nastanka i uspostave ženskih džamija u Bosni i Hercegovini, organizaciju džemata u ovim džamijama kao i koordinaciju drugih vjerskih i edukativnih aktivnosti. Rad će u tom kontekstu pružiti analizu sličnosti i razlika u nazivima ženskih džamija u svijetu i Bosni i Hercegovini kao i analizu aktivnosti, načina rada i vjerskih obreda koji se sprovode u ovim džamijama.

Ključne riječi: Ženske džamije, ženski džemat, žena imam.

Uvod

Odlazak žena u džamije, njihovo klanjanje namaza i učešće u drugim obrazovnim i društveno korisnim aktivnosti u džamiji i džematu nije nepoznanica niti novina. Istina, još od najranijih vremena islama bilo je pokušaja da se ženama zabrani odlazak u džamije. Međutim, općepoznato je da je Poslanik, a.s., zabranio da se ženama sprječava odlazak u džamiju i to u nekoliko sahih predaja što otklanja bilo kakvu sumnju u istinitost istih. Ebu Hurejre prenosi da je Poslanik,

s.a.v.s., kazao: "Ne branite Allahovim robinjama odlazak u džamije."¹ Ebu Davud bilježi da je Vjerovjesnik, a.s., rekao: "Ne zabranjujte svojim ženama džamije, a njihove kuće su im bolje."² To je potvrdio i u predaji koju bilježi Muslim da je Poslanik, a.s., rekao: "Kada nekom od vas žena traži dozvolu da ide u džamiju, neka joj to ne zabranjuje."³

Poslanikova zabrana se među ashabama poštovala, a brojne predaje svjedoče da su žene prisustvovala dnevnim namazima, kao i džuma-namazu

i bajram-namazima. To dokazuje i idžma' uleme kojim se dozvoljava odlazak ženama u džamije radi obavljanja svih pet dnevnih namaza u džematu s muškarcima uz naglasak da žena nije obavezna da obavlja namaze u džamiji i džematu. Muslimanke su, i u godinama koje će slijediti nakon preseljenja Vjerovjesnika, a.s., klanjale u džamijama u kojima su uživale slobode koje su im date unutar islama, obrazovale su se, širile znanje, učestvovala u javnom životu i djelovale kao autoriteti u

¹ Imam Muslim, *Sabih Muslim*, Dar el-kutub el-ilmije: 1991, knjiga "Es-salatu", poglavlje "Hurudžun-nisai ilel-mesdžidi", 4/152.

² Ebu Davud, *Sunen Ebi Davud*, Muesset er-Rejan, knjiga "Es-salatu", poglavlje "Ma džae fi hurudžin-nisai ilel-mesdžidi", 193/2.

³ Imam Muslim, *Sabih Muslim*, dar el-kutub el-ilmije: 1991, knjiga "Es-salatu", poglavlje "Hurudžun-nisai ilel-mesdžidi", 4/153.

islamskim i drugim naukama. Međutim, kao što je u vrijeme Poslanika, a.s., postojalo direktno ili indirektno nastojanje da se ženama zabrani odlazak u džamiju, tako je i u kasnijim stoljećima u muslimanskom svijetu postojala tendencija da se ženama na indirektan ili na vrlo otvoren način poruči da im je mjesto u kući te da je džamija Božija Kuća namijenjena muškarcima. Tako je u pojedinim državama gdje se islam širio, poput Mijanmara, zbog nedostatka prostora ženama apsolutno zabranjeno ići u džamije.⁴ Odnosno, džamije prostorno ne mogu primiti dovoljan broj vjernika muškaraca te se iz tog razloga ženama zabranjuje odlazak. U drugim muslimanskim državama je ženama uglavnom dozvoljen ulaz pod određenim uvjetima: ne mogu ulaziti na glavni ulaz, već to čine isključivo nekim sporednim ulazom (ovdje treba napomenuti da žene nisu protiv odvojenih ulaza već ulaza koji svojom pozicijom jasno govore da ženama pripada sporedno mjesto u džamijama a ne odvojeno); žene nemaju pravo da vide glavi dio džamije gdje se nalaze mihrab i minber; žene su odvojene čaršafom od glavnog dijela džamije u kojem se obavlja namaz, nerijetko na mjestu koje uopće nije ni predviđeno za namaz a koje je i neuslovno; žene ne učestvuju u radu džemata niti imaju prava da se uključe u rad džemata, itd.

Mjesto i položaj žene u džamiji nije jedini javni prostor u muslimanskim zajednicama gdje žensko lice nije bilo poželjno i gdje je žena degradirana. Ista je situacija bila i u oblasti školstva, politike, rada, položaja u društvu i porodici. Odnos prema ženi je prema mnogima i odraz stanja muslimanskog društva i svekolikog uma. Od 1970-ih godina dva, za žene bitna, fenomena se javljaju uporedo: povećanje pismenosti i obrazovanja među muslimankama te širenje

islamskog znanja putem različitih informativnih mreža. Ova dva fenomena su bitno utjecala i još uvijek utječu na razvoj islamskog preporoda i ulogu žene u njemu. Žene su, s jedne strane, iznova spoznale svoja prava koja im je kao ženama islam zagarantovao, a koja su im iz nekih razloga uskraćivana ili zanemarivana, a, s druge strane, globalizirani svijet ih je doveo u poziciju da razumijevanje svojih prava ravnaju sa zapadnim razumijevanjem ljudskih prava. To je rezultiralo time da ih je borba za prava iz jedne krajnosti odvela u drugu krajnost. Za ovakvo stanje ništa manje nisu krivi ni tradicionalni učenjaci koji su muslimanke stoljećima držali u statusu quo, uskraćujući im njihova prava, ali i pravo na poznavanje i razumijevanje vjere. Nerazumijevanje vjere zajedno s borbom za prava, koja ne postoje a trebaju da postoje, te uz nepovjerenje prema ulemi koja je to dozvolila dovela je do toga da su mnogi muslimani i muslimanke dali sebi za pravo da tumače i razumijevaju islam shodno nahodanju i s vrlo malo selektivnog znanja, koje je u konačnici rezultirao novim trendom: otvaranjem "ženskih" džamija u Americi i Evropi.

Ženske džamije u Evropi i Americi

Prva džamija "samo za žene" otvorena u Amsterdamu 2005. godine. Ovom džamijom upravljale su isključivo žene. One su predvodile namaz, tj. obnašale funkciju imama te učile ezan. Džamija je otvorena je pod vodstvom kontraverzne feministkinje egipatskog porijekla Neval el-Saadavi, koja je optužena za apostaziju nakon izjave u Egiptu da je hadž samo ostatak paganske tradicije, a osnovana je kao projekat De Balie kulturnog centra i centra za kulturalni razvoj Foruma organizacija, koje finansira holandska vlada. U tekstu vijesti o otvaranju

ove džamije stoji: "Tradicionalna zavjesa koja odvaja muškarce i žene je nestala u ovoj novoj džamiji", a sponzori džamije su istakli da je cilj ove džamije da se žene oslobode muške dominacije te da upotpuni duhovne potrebe muslimanki.⁵

Ahmad Al-Rawi, predsjedavajući Unije muslimanske organizacije u Evropi je kazao kako je ova džamija za žene zapadni pokušaj da se muslimanima skrene pažnja od problema i izazova s kojima se suočavaju na Zapadu. Drugi su, pak, primijetili da ovaj projekat odgovara vladinoj tendenciji da podupre ono što smatra "liberalnim" islamom.⁶

Nepoznato je da li je ova džamija još uvijek otvorena ili nije bilo dovoljno interesa da bi nastavila s radom, jer dodatnih informacija o istoj, nakon informacije o otvorenju, nema. Međutim, ova džamija je samo otvorila put za brojne druge džamije u Evropi i Americi.

Tako je 2015. godine otvorena prva džamija samo za žene u Los Angelesu, Sjedinjenima Američkim Državama, a prvu hutbu je održala Bošnjakinja, rođena u Crnoj Gori, Edina Leković. U džamiji se pored dnevnih namaza obavlja džuma-namaz jedanput mjesečno, a džumu klanjaju isključivo žene. Žena imam stoji ispred safa žena kao i džematima koje predvode muškarci. Muškarcima je ulaz zabranjen u džamiju, a u džamiji ne postoji pravilo da vjernice moraju nositi marame dok obavljaju namaz ili borave u džamiji, već su slobodne da dođu "u onoj odjeći u kojoj se osjećaju ugodno".⁷

Žene koje odlaze u ovu džamiju su izjavile da su u ovom molitvenom prostoru našle oslobađanje od patrijarhalnog okruženja i podređenog položaja u džamiji. One smatraju da se ovakve vrste džamija suprotstavljaju kulturalnim praksama koje marginaliziraju žene i pomažu onima koje su nezadovoljne takvim stanjem da se ponovo približe svojoj vjeri. One ne smatraju otvaranje ove džamije nikakvim radikalno liberalnim i provokativnim prakticanjem islama. "Nema ništa radikalno u postojanju

⁴ Lična arhiva. Razgovor sa djevojkom iz Mijanmara.

⁵ <https://archive.islamonline.net/?p=17915> Pristupljeno: 28.12.2017.

⁶ Isto.

⁷ <https://www.voanews.com/a/unconventional-women-mosque-opens-in-los-angeles/2705078.html> Pristupljeno: 28.12.2017. Vidi: <https://www.youtube.com/watch?v=oWxzfAbw9sc>

prostora u kojem se mole samo žene, koje predvodi žena i gdje hutbe drži žena”, kaže Rukija Khan, predsjednica programa islamskih studija na Univerzitetu Claremont. “Zapravo, prema islamskom pravu jedina molitva koju žena može predvoditi je ona koju klanjaju samo žene. Ono što se desilo u New Yorku 2005. godine – kada je kontroverzna naučnica Amina Wadud predvodila mješoviti namaz– puno je radikalnije i provokativnije”.⁸

U Kopenhagenu 2016. godine otvorena je ženska džamija *Merjem*, a cijelu ceremoniju otvaranja vodile su imami Širin Kankan i Saliha Marie Fetah. Imam Širin Kankan je ovim povodom izjavila da je njihov cilj bio da se ovime suzbiju patrijarhalne uloge unutar islama, kojim dominiraju muškarci. Žene u islamu obično se ohrabruju da svoju vjeru prakticiraju u kući i često odvojeno od muškaraca. “Mi predstavljamo moderan, duhovan pristup islamu. Želimo da budemo alternativni glas, ali bez delegitimizacije drugih. Želimo da džamija *Merjem* bude mjesto otvoreno za sve”, rekla je ona za britanski *The Guardian*.⁹ Ova džamija je otvorena i za muškarce i za žene, na način da zajedno u safovima obavljaju namaze, s tim da su isključivo žene imami, a džuma-namazu mogu prisustvovati samo žene. Pri predvođenju namaza žena imam stoji ispred safa žena.¹⁰

Druga džamija samo za žene u SAD-u otvorena je 2017. godine u Berkeleyju, Kaliforniji. Džamija nosi naziv *Mesdzid Kalbu Merjem li-n-nisa*, a za razliku od prve džamije za žene koja je otvorena 2015. godine u Americi, ova džamija je otvorena za žene i muškarce ali na način da muškarci i žene zajedno obavljaju namaz u safovima, bez ikakvog odvajanja. U ovoj džamiji žene nisu obavezne da

nose maramu dok klanjaju kao ni u prvoj otvorenoj džamiji za žene u Los Angelesu. Utemeljiteljica ove džamije je aktivistkinja Rabi’a Keeble. U razgovoru povodom otvaranja džamije kazala je kako je vrijeme da muslimanke krenu naprijed i usprotive se patrijarhalnim normama u islamu, te da ne budu skrivene u nekim sobama punim vlage.¹¹

Također, 2016. godine Vijeće muslimanki u Britaniji pokrenulo je inicijativu da se u Bradfordu sagradi džamija kojom će upravljati samo žene. Muslimani u Bradfordu se ne protive ovom projektu te su uveliko izrazili svoju podršku pod uvjetom da se aktivnosti u džamiji odvijaju u skladu sa islamskim propisima. Naime, kao i prethodnih slučajeva inicijativa je pokrenuta jer su žene bile nezadovoljne položajem i mjestom koje je njima namijenjeno u džamijama. Nabila Hafiz, koja je ranije radila u vijeću muslimanki u Britaniji, kaže “jasno je da postoji potreba za reformiranjem naših džamija, s fokusom na bolje upravljanje i ravnopravnom zastupljenošću muškaraca i žena u rukovođenju. Trebalo bi da postoje odgovarajuće prostorije za žene te da se radi na uključivanju žena u sve aspekte džamije, uključujući i dopuštanje ženama da obavljaju namaz u glavnom molitvenom prostoru.”¹²

U Berlinu 2017. godine je otvorena džamija kojom upravljaju žene imami, ali koja nema predznak “ženska” već “liberalna” ili “feministička” džamija *Ibn Rušd Gete* u kojoj muškarci i žene mogu zajedno da klanjaju. Sejrán Ates, advokat i aktivistkinja za ženska prava, jedna je od osnivačica džamije. U povodu otvaranja je kazala: “Cilj je da se liberalnom islamu da sveti prostor. Osjećam se diskriminirano u drugim džamijama gdje je

ženama dat užasno ružan prostor za obavljanje namaza. Žene koje se odlučuju na odlazak u ovu džamiju smatraju da ženin položaj u džamiji odražava njezin status u zajednici.” Elham Manes, žena imam koja je predvodila džuma-namaz u ovoj džamiji, kaže kako zahtjevi da žene klanjaju odvojeno od muškaraca, da se pokrivaju prilikom klanjanja i da ne klanjaju tokom menstrualnog perioda dokazuju nejednakost muškaraca i žena, a svi ovi zahtjevi odraz su društvenog statusa žene kao bića koje nije tako savršeno kao što je muškarac.¹³

Ženske džamije koje postoje stoljećima u zemljama na Istoku

Osnivanje ženskih džamija u Evropi i Americi se često referira na džamije koje stoljećima postoje u Kini i u drugim dijelovima muslimanskog svijeta. Naime, Kina je stoljećima poznata po džamijama kojima upravljaju samo žene. Najstarija takva je sagrađena 1820. godine u Kaifengu i njome upravlja žena imam, kćerka imama veće džamije koja se nalazi u blizini ove. U ovoj džamiji se vrši i vjerska poduka žena. Samo u Kaifengu postoji 16 ovakvih džamija a desetine drugih u okolnim pokrajinama. Ove džamije su nastale kao dio dvostruke potrebe u kineskom muslimanskom svijetu: potrebe da se očuva zajednica i potrebe da se žene obrazuju. Muškarci ne prisustvuju obavljanju namaza u ovim džamijama, a sve žene se drže propisane islamske norme oblačenja prilikom obavljanja namaza i boravka u džamiji.¹⁴

Također, u člancima povodom otvaranja novih džamija samo za žene spominje se postojanje džamija samo za žene u Libanu. Međutim, činjenica je da se ovdje radi o nesporazumu.

⁸ Isto.

⁹ <https://www.theguardian.com/world/2016/aug/26/women-lead-friday-prayers-denmark-first-female-run-mosque-mariam> Pristupljeno: 28.12.2017.

¹⁰ <https://www.telesurtv.net/english/news/First-Women-Led-Mosque-Opens-in-Denmark-20160212-0035.html> Pristupljeno: 28.12.2017.

¹¹ <http://www.berkeleyside.com/2017/04/14/womens-mosque-opens-berkeley-second-united-states/> Pristupljeno: 28.12.2017.

¹² <http://www.independent.co.uk/news/uk/worshipping-as-equals-plans-to-build-britains-first-women-led-mosque-a6933021.html> Pristupljeno: 28.12.2017.

¹³ https://www.washingtonpost.com/world/europe/in-germany-a-new-feminist-islam-is-hoping-to-make-a-mark/2017/06/16/fc762d00-529c-11e7-b74e-0d2785d3083d_story.html?utm_term=.b80bfbfc33ad Pristupljeno: 1.12.2017.

¹⁴ <http://www.bbc.com/news/magazine-35629565> Pristupljeno: 1.12.2017.

Naime, u Libanu postoji u Sultan Abdul-Medžidovoj džamiji odvojen dio u kojem namaz obavljaju žene a koji ima natpis *Sultan Abdul-Medžidova džamija samo za žene*. Riječ je, zapravo, o odvojenom prostoru za žene unutar džamije, a ne o samostalnoj džamiji. Ovim prostorom, dakle, ne upravljaju žene.¹⁵ Nije poznato da u arapskim zemljama postoje džamije samo za žene kojima upravljaju isključivo žene.

Nadalje spominje se i džamija za žene u Khartumu u Sudanu. U Sudanu, u sklopu džamije Al-Masdzid al-Kebira je izgrađen poseban mesdzid za žene koji može primiti do 500 žena. Ovim prostorom ne upravljaju žene, već je riječ o pristojnoj prostoriji u sklopu džamije gdje žene mogu obavljati namaz.¹⁶

Isti je slučaj i sa džamijom u Gabileyu u Somaliji koju Abdi Ismail Samatar opisuje na sljedeći način: "Džamija se nalazi pored džamije za muškarce, dijeli ih zid i zavjesa preko koje mogu čuti glas imama."¹⁷ Naime, radi se samo o posebno sagrađenoj prostoriji za žene u sklopu veće džamije.

Mnogi izvori spominju i da je od 700 džamija na Maldivima preko 200 ženskih džamija. Ovi izvori napominju da se žene okupljaju u ovim džamijama i da se tu obrazuju. Nema izvora koji govore da su žene i imami u ovim džamijama. Kolegica iz Maldivije, Lawsha Muhamed, nam je objasnila kako se radi o manjim i neuslovnim mesdzidima na naseljenim ostrvima koji ne djeluju kao džamije.¹⁸

U ovim pokušajima opravdavanja se spominju i džamije samo za žene u Afganistanu, Uzbekistanu i Indiji. Međutim, ono što ovdje treba

napomenuti jeste da žene nisu bile tako poželjne u džamijama u ovim državama. Nakon što su neke džamije sagrađene tako da su predviđele i prostorije za žene one su nazvane ženskim džamijama. Takav je slučaj sa prvom džamijom za žene "Amber masdzid" koja je sagrađena u gradu Lucknow u Indiji. Ovdje nije riječ o džamiji samo za žene iako se to iz naslova medijskih da tako razumjeti. Ovo je zapravo prva inkluzivna džamija u Indiji izgrađena 1997. godine u kojoj je ženama dat cijeli drugi sprat gdje mogu klanjati i obavljati druge grupne aktivnosti kao i stjecati vjersko obrazovanje. Naime, tek u posljednje vrijeme ženama se u Indiji dopušta obavljanje namaza u džamijama, a dotada im je zabranjivan ulaz i u harem džamija.¹⁹

Ženske džamije u Bosni i Hercegovini

U Bosni i Hercegovini nije rijetkost da se džamije vežu za žene. Postoji nekoliko džamija koje se u narodu nazivaju ženskim džamijama, a koje zvanično imaju druge nazive. Različiti su razlozi povezivanja ovih džamija sa ženama. Određene džamije se vežu za žene jer su isključivo žene obavljale namaze u ovim džamijama, druge se tako nazivaju jer se za džamije vežu predaje o djevojkama koje su ove džamije gradile svojim sredstvima i slično, a treći razlog je vezanje uz ime žene vakife koja je sagrađila ili obnovila džamiju koja po njoj nosi ime. Ove džamije se prema načinu učešća žena u džamijama razlikuju kako od onih novotvorenih na Zapadu, tako i od već postojećih tzv. "ženskih džamija" u zemljama na Istoku.

Jedna od takvih džamija je Hamza-begova džamija u Tešnju, koja je u narodu poznata i kao "Ženska džamija". Sagrađena je između 1540/45. godine. Prema riječima stanovnika Tešnja naziv "Ženska džamija" je dobila u vrijeme kada je Tešanj bio trgovački grad kojeg su pohodili mnogi trgovci, muslimani i nemuslimani. Kako se muslimanima nije dopadalo da im žene otkrivene viđaju stranci dok klanjaju u džamijama, džamija Hamza-begova, koja se nalazi u jezgri Tešnja je ostavljena da samo žene u njoj obavljaju namaze. Žene nisu odlazile u druge džamije kako bi se čuvala od pogleda stranaca, a strancima i drugim muškarcima, osim imama, bilo je zabranjeno klanjati u ovoj džamiji. Danas ovdje namaz obavljaju i žene i muškarci, a u džamiji se svake godine u povodu 12. rebiu-l-evvela održava tradicionalni mevlud za žene. Mevlud uče imami grada Tešnja i polaznici mekteba.²⁰

Također, Dizdareva džamija u Jajcu je još jedna džamija koja se u narodu naziva *Ženska džamija*. Džamiju je sagrađio dizdar ili zapovjednik grada Jajca Sulejman-beg Kulenović 1812/13. godine. Džamija je u narodu dobila naziv *Ženska džamija* jer su je nekada posjećivale isključivo žene.²¹ Međutim, u narodu postoji i drugo predanje koje se veže za ovaj naziv. Naime, prema drugoj verziji Sulejman-beg Kulenović dao je sagrađiti ovu džamiju pred dušu (rahmet) svojih kćeri. Njemu je sedam kćeri preselilo na Ahiret dok je on boravio u posjeti Meki, na Hadžu.²² Danas u ovoj džamiji klanjaju i žene i muškarci.

Visoko, također, ima jedinstvenu džamiju Saračiću, odnosno Hadži Hasanovu džamiju poznatu i kao

¹⁵ <http://futuretvnetwork.com/%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%84%D8%B7%D8%A7%D9%86-%D8%B9%D8%A8%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AC%D9%8A%D8%AF-%D8%A3%D9%82%D8%AF%D9%85-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B3%D8%A7%D8%AC%D8%AF-%D9%81/> Pristupljeno: 1.12.2017.

¹⁶ <http://muslimconditions.com/masjid-sudan-khertum.html> Pristupljeno: 1.12.2017.

¹⁷ Masooda Bano, Hilary Kalmbach, *Women, Leadership, and Mosques: Changes in Contemporary Islamic Authority*. Leiden: 2012, 50.

¹⁸ Razgovor za ličnu arhivu u Maleziji 2012. godine.

¹⁹ [https://www.worldcrunch.com/world-affairs/behind-india39s-first-female-](https://www.worldcrunch.com/world-affairs/behind-india39s-first-female-mosque-a-women39s-rights-champion)

[mosque-a-women39s-rights-champion](https://www.worldcrunch.com/world-affairs/behind-india39s-first-female-mosque-a-women39s-rights-champion) Pristupljeno 15.12.2017.

²⁰ Lična arhiva. Razgovor sa džematlijom Hamza-begove džamije.

²¹ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, 2. dio. Sarajevo publishing: 1998, 271-272.

²² <https://www.haber.ba/vijesti/kultura/317884-zenska-dzamija-u-jajcu-stara-vis-od-200-godina-nekada-u-njoj-klanjale-samo-zene> Pristupljeno 15.12.2017.

Ženska džamija. Džamija je izgrađena u 17. stoljeću, a oštećena je u posljednjoj Agresiji na BiH 1992-1995.²³ Prema riječima sagovornice iz Visokog, naziv "Ženska džamija" se u narodu veže za turbe koje se nalazi u haremu džamije, a koje, prema nekim predanjima, pripada nepoznatoj djevojci.²⁴ Međutim, moguće je i da je džamija dobila naziv po ženskim aktivnostima koje su se od davnina obavljale u ovoj džamiji. Ovu džamiju nisu posjećivale isključivo žene jer u džamiji se inače ne klanjaju dnevni namazi ni džuma-namaz, već se obavlja samo teraviih-namaz i bajram-namazi. Teraviih-namaz obavljaju žene i muškarci, a svakog dana u ramazanu nakon podne namaza održava se mukabela za žene, dok se predavanja za žene održavaju subotom i nedjeljom prije mukabele. Mukabelu uče isključivo žene, a podne-namaz prije mukabele klanjaju samo žene u džematu kojeg predvodi žena imam. Tradicionalno se sve ženske aktivnosti u toku ramazana među kojima su: mukabela mevlud, predavanja, i iftari održavaju u ovoj džamiji.

Ženskom džamijom je nazvana i nedavno otvorena Krehića džamija u Ljubuškoj mahali Prilaz. Ova džamija ranije nije imala ni munaru ni minber, tako da se u njoj nije klanjala džuma-namaz, već je služila kao mahalski mesdžid. Džamija je sagrađena 1864., a njen vakif bio je hadži Sejjid Mehmed Emin-ef. Krehić, koji je u svoje vrijeme u Ljubuškom uživao glas priznatog alima. Usmena predaja kaže da je vakif započeo gradnju džamije te otišao na hadž, nakon čega se razbolio i umro ne završivši gradnju džamije. Džamiju je završila njegova supruga Duda. Pa je zbog tog njenog čina džamija u narodu dobila

ime *Ženska džamija*. Ova džamija je porušena 1938. godine, te je danas samo djelimično obnovljena. Prethodne godine za ramazan teraviih-namaz su obavljali i žene i muškarci.²⁵

U Prozoru postoji Hadži Nesuhova džamija, u narodu poznatija kao mahalska, Fethijja ili *Ženska džamija*. Džamija je sagrađena 1604. godine, a bila je aktivna do 1943. kada je su je porušili Italijani koji su od njenog kamena napravili bunker.²⁶

Mimo ženskih džamija u Bosni i Hercegovini postoje i džamije u narodu poznate kao "djevojačke džamije". Ove džamije svoje nazove vežu za legende o djevojkama koje su svoje ruho uvakufile za gradnju ili obnovu džamija a ne vežu se za način obavljanja namaza u džamijama. Po jednoj takvoj džamiji je poznata Tuzla. Jalska džamija u Tuzli, koju je sagradio Mehmed-aga, zapovjednik vojne posade tuzlanskog zidanog utvrđenja. Ova džamija je bila poznata i pod imenom Kizler džamija (Djevojačka džamija). Naime, gradnja džamije se pripisuje djevojci koja ju je sagradila od svog djevojačkog ruha.²⁷ Prema kazivanju Tuzlaka džamiju je iz temelja obnovila Hafiz – hanuma Tuzlić, pa je od tada džamija nosila ime Hafiz – hanumina džamija. Ona nije bila udata niti je doživjela njenu obnovu, pa je ostavila oporuku da to urade njezini bliži rođaci.²⁸

Prema određenim podacima najstarija džamija u Konjicu je džamija koja nosi naziv i *Djevojačka džamija*. Ova džamija se nalazila uz desnu obalu Neretve, stotinjak metara nizvodno od Konjičke ćuprije. Ona je vakuf Mustafe, sina Alije, a sagrađena je 1565. godine. Navodno je džamiju sagradila ili, možda, obnovila neka

djevojka iz Repovaca te je tako dobila naziv *Djevojačka džamija*. Džamija je srušena 1946. godine i na njenom mjestu je podignuta novogradnja.²⁹

Fojnička Atik-džamija sagrađena je 1551. godine, a izgradio ju je Mustafa Sin Hidru ili Hadr. Spada u jedne od najstarijih objekata u ovom dijelu BiH. Ova džamija, međutim, u narodu ima i drugi naziv, *Djevojačka džamija*, a dobila je naziv kada je Eugen Savojski prošao kroz grad i spalio ovu džamiju. Legenda kaže da su se u mahali nalazile tri djevojke, tri sestre, veoma bogate i lijepe koje su godinama skupljale svoje ruho za udaju. Vrijeme je prolazilo, a kako se nisu udale, svoje su bogatstvo poklonile za gradnju ovog objekta.³⁰

Selo Podvinci, petnaestak kilometara od Visokog, može se pohvaliti i najstarijom džamijom na području Medžlisa Islamske zajednice Gračanica. *Stara* ili kako je još zovu *Djevojačka džamija* izgrađena je 1702. godine.³¹ Legenda, koju i danas preporučavaju najstariji stanovnici ovog mjesta, govori da je jedna od djevojka saznala da joj momak odlazi u džamiju u drugom selu da bi klanjao džuma-namaz. Djevojci se to nije svidjelo pa je odlučila prodati ruho i ostale vrijedne stvari koje je imala, a novac pokloniti za gradnju džamije. Tako je i učinila pa je ubrzo u Podvincima izgrađena *Djevojačka džamija*.³²

U Gornjoj mahali u Čajniču postojala je Mir Muhamedova ili Djevojačka džamija sagrađena početkom 17. stoljeća.³³ Neke predaje kažu da je ovu džamiju sagradila djevojka. Nakon što joj se momak nije vratio iz vojske, prodala je ruho i od njega sagradila džamiju pa su je zvali i *Djevojačka džamija*.

²³ *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini: monografija*. Udruženje Ilmijje: 2013, 327.

²⁴ Razgovor za ličnu arhivu. Sarajevo 2017.

²⁵ Lična arhiva. Razgovor sa džematlikom iz Medžlisa IZ Ljubuški.

²⁶ <https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/islamska-zajednica/medzlisi/item/1370-vjerski-objekti-u-prozoru-kojih-odavno-vise-nema> Pristupljeno 15.12.2017.

²⁷ Ahmed Mehmedović. *Upravljanje vakufima u Bosni i Hercegovini 1847-2017*. Vakufska direkcija: 2017, 76.

²⁸ Suad Buljugić i Nihad Buljugić. *Tuzla-sjećanje na bisere stare gradske jezgre*. Geografsko društvo TK, 2010.

²⁹ Hivzija Hasandedić. Hercegovacki vakufi i vakifi, *Anali GHB*, Knjiga IX-X, 69.

³⁰ <https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/kultura-i-nauka/>

item/5028-atik-dzamiya-biser-fojnckog-kraja Pristupljeno 15.12.2017.

³¹ *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini: monografija*. Udruženje Ilmijje: 2013, 248.

³² <http://visocani.ba/arhiva/vijesti/visoko/4248-dzamiya-izgradena-djevojackim-ruhom> Pristupljeno 15.12.2017.

³³ Dževad Hodžić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini: monografija*. Udruženje Ilmijje: 2013, 141.

No, osim općeg naziva *Ženska* ili *Djevojačka džamija* u Bosni i Hercegovini su postojale i postoje džamije koje nose ime žena koje su ih sagradile ili obnovile.

U Mostaru je 1580. godine Fatima-kaduna sagradila džamiju Fatima-Kadune koja je bila otvorena do 1947. godine kada je srušena. U Jajcu je postojala džamija Habibe-hatun koja je 1658. godine izgorjela. U Foči je kćerka sultana-Ibrahima I, podigla džamiju sultan-Fatime u 16. stoljeću. Džamija je srušena 1943. godine. Također, Amber-hatun je u 16-17. stoljeću u Tuzli sagradila Amber-hatun džamiju koja je srušena 1945. godine. Hafiza-hanuma Tuzlić je 1890. godine obnovila Jalsku džamiju koja od tada nosila njezino ime.³⁴ Vakife u Bosni i Hercegovini nisu gradile džamije za žene, već su u džamiji namaze obavljale i žene i muškarci.

Osim džamija koje danas ne postoje ili ne nose nazive žena koje su ih gradile i obnavljale, u Jajcu još uvijek postoji džamija Esmā-Sultanije koju je iz temelja obnovila Sultan Esmā-han, supruga paše Muhsinovića, u drugoj polovini 18. stoljeća. Također, u Bugojnu postoji džamija Princeze Džewhere bint Ibrahim Alu-Ibrahim, supruge Kralja Fahda bin Abdulaziza, koja je sagrađena 2001. godine.

Analiza ženskih džamija u svijetu i u Bosni i Hercegovini

Evropa i Amerika bilježe rast u otvaranju džamija samo za žene čiji su osnivači žene aktivistkinje. Ovaj trend je naročito evidentan u posljednjih 3 godine kada su otvorene 4 takve džamije, a u pripremi je gradnja drugih ženskih džamija. Evidentno je iz izjava osnivačica i prisutnih džematliki za medije da su ove džamije rezultat višegodišnjeg odnosa muškaraca prema ženama u džamijama, u kojima se žene osjećaju poniženo i degradirano, a do izražaja dolazi patrijarhalni i konzervativni

odnos prema muslimankama koje, odgojene na Zapadu gdje se rodna ravnopravnost promovira i štiti, takav odnos ne mogu prihvatiti ni podnositi.

Međutim, samo osnivanje džamija i formiranje ženskih džemata nije sportsko niti upitno, budući da tri mezheba (šafijski, hanbelijski i hanefijski) smatraju dozvoljenim da žena predvodi džemat u kojem su samo žene, iako hanefijski mezheb to smatra pokudnim činom (mekruh). Drugo, uvjet ovakvog džemata je da žena koja imami stane u sredinu prvog safa, te da se ne izdvaja sama ispred džemata kakav je slučaj sa muškim imamom. Treće, svi učenjaci se slažu da je jedan od uvjeta džuma-namaza da bude predvođen imamom muškarcem.³⁵ Ako bi žene i klanjale džuma-namaz za ženskim imamom one bi bile obavezne klanjati podne-namaz, jer ženi džuma-namaz i bajram-namaz nije farz kao što je farz muškarcima. Četvrto, žene bez obzira da li klanjale same u kući, u ženskom džematu ili u džematu s muškarcima, trebaju da pokriju sve osim šaka i lica, te stopala kod hanefija.³⁶

Dakle, otvaranje ženskih džamija nije upitno, već je upitno pridržavanje šerijatskih propisa koji se u ovim džamijama narušavaju. Tako se može procitati da u nekim spomenutim džamijama žene ne obavljaju namaz u skladu s propisanim načinom oblačenja žena pri obavljanju namaza. Žena koja imami stoji ispred safa kao i imami muškarci, a ne u safu sa ženama. U većini ovih džamija je i muškarcima dozvoljen ulaz uz uvjet da namaz obavljaju u safu sa ženama. Žena imam predvodi džuma-namaz u većini džamija i muškarcima. Štaviše, jedna od žena koja odlazi u feminističku džamiju u Berlinu kaže da one ne prihvataju ni propis o neobavljanju namaza u vrijeme menstrualnog ciklusa.

Indikativno je, međutim, što muslimanke u Evropi i Americi legitimitet ovih džamija traže i u drugim džamijama otvorenim na Istoku, kako ne bi djelovalo da je ovo što čine radikalno i previše liberalno. Tako se često spominju

džamije samo za žene u Kini. Međutim, u analizi ovih džamija otkrili smo da su ženske džamije u Kini jedine ženske džamije koje imaju ženski džemat i ženskog imama, a koje se striktno pridržavaju šerijatskih propisa u obavljaju namaza i drugim aktivnostima. Ove džamije su predvođene školovanim ženama imamima, a žene se prilikom obavljanja namaza pridržavaju šerijatskih normi oblačenja i boravka u džamiji, a kako žene imami kažu njihov najvažniji posao u džamiji nije predvođenje namaza, nego podučavanje islamu i Kur'anu. Ovdje se spominju i džamije na Maldivima, u Sudnu, Indiji, Somaliji, Libanu itd. Ovdje se, naime, namjerno ili nenamjerno greškom ove džamije dovode u isti kontekst sa ženskim džamijama na Zapadu. Ovdje je riječ o prostorima za žene u okviru većih džamija koji se nazivaju "džamija za žene", ali u principu ove džamije nemaju samostalne ženske džamije predvođene ženskim imamima, kako se to može zaključiti iz brojnih tekstova o ženskim džamijama na Zapadu.

Muslimanima u Bosni i Hercegovini nije strano vezanje identiteta džamija za žene. Postoji niz džamija koje su se u narodu kod nas nazivale ili se još uvijek nazivaju "ženskim džamijama". Također, postoje i džamije koje se nazivaju "djevojačke džamije" ili su nazvane po ženama vakifama koje su sagradile ili obnovile džamije. Ženske džamije su nazvane tako, jer su ih uglavnom žene posjećivale i održavale zajedničke aktivnosti. Ovdje treba napomenuti da nije zabilježeno da su žene u ovim džamijama imale formirane ženske džemate izuzev u džamiji u Visokom, gdje žene zajednički klanjaju podne-namaz predvođene imamom ženom. To je i razumljivo s obzirom da je prema hanefijskom mezhebu, kojeg stoljećima slijede muslimani u Bosni i Hercegovini, ženski džemat kojeg predvodi žena pokudan. U drugim slučajevima ovaj naziv se veže za imetak koje su žene ili djevojke uvakufjavale, uglavnom iz svog ruha, za gradnju ili obnovu džamije.

³⁴ Ahmed Mehmedović, *Upravljanje vakufima u Bosni i Hercegovini 1847-2017*. Vakufska direkcija: 2017, str. 74.

³⁵ Al-Hanefi al-Haskafi, *al-Durru al-Muhtar*. Dar al-kutub al-ilmijjah: 2002, 108.

³⁶ Ibn Abidin, *Redul-muhtar ala ed-duri al-muhtar*; *Šerh tenoviri el-absar*, 2. tom, Daru alemil-kutub: 2003, 77-78.

Nekome sa strane može zvučati nejasno zašto bi žene gradile džamije koje nisu namijenile isključivo ženama. Naime, žene u Bosni i Hercegovini se mogu pohvaliti činjenicom da one u džamijama nikada nisu bile degradirane, zapostavljene niti im je ulaz u džamije ikada bio zabranjivan. To dokazuje i ulema grada Tešnja koja, umjesto da ženama zabrani odlazak u džamije kako ih ne bi vidjeli stranci, formira džemat za žene u džamiji u kojoj se zabranjuje ulazak muškarcima. Tako su do danas bosanskohercegovačkim muslimankama nepoznati problemi s kojima se žene susreću u mnogim džamijama i na Istoku i na Zapadu, a koji su spomenuti u uvodu ovoga rada. U mnogim bosanskohercegovačkim džamijama žene ulaze na glavne ulaze u džamiju; imaju pristup glavnom dijelu džamije gdje se nalazi mihrab; nisu

odvojene čaršafima tako da ne mogu vidjeti imama; ne klanjaju u nenamjen- skim prostorijama punim vlage, već sve džamije imaju za njih predviđen prostor namjenski izgrađen za žene na mahfilu ili u zadnjim redovima u džamiji; do- zvoljene su im sve edukativne i druge aktivnosti u džamiji; djevojčice imaju podjednako mekatepsko obrazovanje kao i dječaci; uključene su u rad džemata, a odnedavno su u velikom broju i članice džematskih odbora. Također, Islamska zajednica bilježi pomak u ovom polju budući da je posljednjih nekoliko go- dina institucionalno pružila podršku i podstrek ženskom aktivizmu na nivou džemata, medžlisa i muftijstava.

Zaključak

U Evropi i Americi postoji trend otvaranja džamija samo za žene koji

je rezultat višegodišnjeg odnosa muš- karaca prema ženama u džamijama u kojima se žene osjećaju poniženo i degradirano i do izražaja dolazi patrijarhalni i konzervativni odnos prema ženi. Nemoguće je ne pri- mjetiti da način na koji funkcionišu ove džamije nisu u potpunosti u skladu sa šerijatskim propisima. Muslimanke u Bosni i Hercegovini mogu se pohvaliti činjenicom da one u džamijama nikada nisu bile institucionalno degradirane, zapo- stavljene niti im je ulaz u džamije ikada bio zabranjivan. Ovdje je po- trebno napomenuti da žene u Bosni i Hercegovini tradicionalno ne pri- sustvuju džuma-namazu osim tamo gdje im prostor dozvoljava, kao što su neki džemati u manjem bosansko- hercegovačkom entitetu, u Carevoj, džamiji Kralj Fahd u Sarajevu itd.

Al-Haskafi, Al-Hanafi (2002). *Al-Durru al-Muhtar*. Bejrut: Dar al-kutub al-ilmijah.

Bano, Masooda, Hilary Kalmbach (2012). *Women, Leadership, and Mosques: Changes in Contemporary Islamic Authority*. Leiden: Brill.

Buljugić, Suad, Nihad Buljugić (2010). *Tuzla- sjećanje na bisere stare gradske jezgre*. Tuzla: Geografsko društvo TK.

Ebu Davud (1998). *Sunen Ebi Davud*. Bejrut, Mueseset er-Rejan.

Hasandedić, Hivzija. Hercegovački vakufi i vakifi, *Anali GHB*, Knjiga IX-X.

Hodžić, Dževad, ur. (2013). *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini: monografija*. Sarajevo: Udruženje Ilmije.

Ibn Abidin (2003). *Redul-muhtar ala ed-duri al-muhtar; Šerh tenvir el-absar*. Rijad: Daru alemil-kutub.

Imam Muslim (1991). *Sabih Muslim*. Bejrut: Dar el-kutub el-ilmije.

Mehmedović, Ahmed (2017). *Uprav- ljanje vakufima u Bosni i Hercegovini 1847-2017*. Sarajevo: Vakufska direkcija.

Mujezinović, Mehmed (1998). *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevo publishing.

<https://archive.islamonline.net/?p=17915> Pristupljeno: 28.12.2017.

[https://www.voanews.com/a/unconven-](https://www.voanews.com/a/unconventional-women-mosque-opens-in-los-)

<angeles/2705078.html> Pristupljeno: 28.12.2017.

[https://www.youtube.com/watch?v=](https://www.youtube.com/watch?v=oWxzfAbw9sc)

[https://www.theguardian.com/](https://www.theguardian.com/world/2016/aug/26/women-lead-friday-prayers-denmark-first-female-run-mosque-mariam)

[http://www.berkeleyside.com/2017/04/14/](http://www.berkeleyside.com/2017/04/14/womens-mosque-opens-berkeley-second-united-states/)

[http://www.independent.co.uk/news/](http://www.independent.co.uk/news/uk/worshipping-as-equals-plans-to-build-britains-first-women-led-mosque-a6933021.html)

[https://www.washingtonpost.com/](https://www.washingtonpost.com/world/europe/in-germany-a-new-feminist-islam-is-hoping-to-make-a-mark/2017/06/16/fc762d00-529c-11e7-b74e-0d2785d3083d_story.html?utm_term=.b80bfbfc33ad)

[http://www.bbc.com/news/magazi-](http://www.bbc.com/news/magazine-35629565)

[http://futuretvnetwork.com/%D9%85%-](http://futuretvnetwork.com/%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF-%D8)

[http://muslimconditions.com/masjid-](http://muslimconditions.com/masjid-sudan-khurtum.html)

[https://www.worldcrunch.com/world-](https://www.worldcrunch.com/world-affairs/behind-india39s-first-female-mosque-a-women39s-rights-champion)

[https://www.haber.ba/vijesti/](https://www.haber.ba/vijesti/kultura/317884-zenska-dzamija-u-jajcu-stara-vise-od-200-godina-nekada-u-njoj-klanjale-samo-zene)

[https://www.preporod.com/index.php/](https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/islamska-zajednica/medzlisi/item/1370-vjerski-objekti-u-prozorokjih-odavno-vise-nema)

[https://www.preporod.com/index.php/](https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/kultura-i-nauka/item/5028-atik-dzamija-biser-fojnickog-kraja)

[http://visocani.ba/arhiva/vijesti/](http://visocani.ba/arhiva/vijesti/visoko/4248-dzamija-izgradena-djevojackim-ruhom)

الموجز

تحليل مساجد النساء في العالم وفي البوسنة والهرسك ضمن سياق مساجد النساء التي أنشئت مؤخرا في الغرب

سمية ليفاكوفيتش - سوباشيتش

يقدم هذا المقال تحليلا قصيرا لمكان النساء ودورهن في المساجد في عصر النبوة، وكذلك مكانهن ودورهن في المساجد اليوم. تحاول الكاتبة في هذا المقال عبر تحليل الموقف من النساء ومكانتهن في المسجد تقديم أسباب نشأة وعمل المساجد المخصصة للنساء فقط في الغرب، وتلك الموجودة في الشرق منذ سنين، والتي يسعى البعض بناء عليها، إلى إضفاء الشرعية على الأولى. كما سيحاول هذا المقال ضمن سياق افتتاح المساجد النسائية في الغرب تسليط الضوء على الظروف التي أدت إلى نشأة المساجد النسائية وإقامتها في البوسنة والهرسك، وتنظيم جماعات المسجد النسائية في تلك المساجد، وتنسيق النشاطات الدينية والتعليمية الأخرى. وسيقدم المقال في هذا السياق تحليلا لأوجه الشبه والتباين في أسماء مساجد النساء في العالم وفي البوسنة والهرسك، وتحليلا للنشاطات وطريقة العمل والعبادات التي تقام في هذه المساجد.

الكلمات الرئيسية: مساجد النساء، جماعة المسجد النسائية، إمامة المرأة.

Summary

ANALYSIS OF WOMEN'S MOSQUES IN THE WORLD AND IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE CONTEXT OF NEWLY ESTABLISHED MOSQUES IN THE WEST FOR WOMEN ONLY

Sumeja Ljevaković-Subašić

This article presents a short analysis of position and role of women in mosques during the time of the Messenger s.w.s. as well as their position and role in mosques today. Analysing attitudes towards women and women's position in mosques, the article aims at presenting reasons for emergence of mosques open only for women in the West as well as for those mosques that have been functioning in the East for centuries and have been used to legitimise the appearance of the former. Further, this article will attempt to shed some light upon the phenomenon of establishing women's mosques in Bosnia and Herzegovina and the circumstances in the context of opening women's mosques in the West. We shall also discuss organisation of *jama'at* in this mosques and coordination of other religious and educational activities. The article offers analysis of therein.

Key words: Women's mosques, women's *jama'at*, a woman-*imam*